

Róth Miksa címeres üvegablakai a Bécsi kapu téri levéltári palotában

VÁRMEGYEI CÍMEREK RAJZAI AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁRBAN

Illusztrációink egyik jelentős része az Országos Levéltár eddig publikálatlan vármegyei címerrajzait mutatja be. A címerrajzok szorosán kötődnek az Országos Levéltár Bécsi kapu téri palotájához.

Az osztrák–magyar kiegyezés (1867) megnyitotta az utat a magyar polgári átalakulás: a parlamentáris rendszer, a modern államigazgatás és bírászkodás, a tőkés fejlődés és a jelentős társadalmi változások előtt. Az állam az új államszervezet feladatainak elkülönülése és folyamatos specializációja miatt továbbfejlesztette vagy létrehozta intézményeit, egyúttal szükség szerint megfelelő épületeket is kialakított, sőt sokszor teljesen újat emelt azok számára.

A Magyar Tudományos Akadémián már 1868-ban felmerült, hogy az ország levéltárát a történettudomány háttérintézményeként önálló, e célra emelt épületben helyezték el. Az Archivum Regni átszervezésével 1874-ben létrehozott Országos Levéltár azonban hosszú évtizedekig felettes hatósága, a Belügyminisztérium épületének különféle helyiségeiben – a századfordulón már 99-ben – végezte munkáját. A levéltár vezetői több évtizedes küzdelmet folytattak azért, hogy a politikai döntéshozókat meggyőzzék az önálló épület szükségességéről. Bár a miniszterelnökök többször is ígéretet tettek az építésre, a pénzügyminiszterek sok más palota (Országház, minisztériumok, felső bíróság) megépítését részesítették előnyben.

Csánki Dezső (1857–1933) főigazgatónak jutott osztályrészül a siker: 1911-ben Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöknél elérte, hogy a levéltár új, a szakmai feladatokhoz kialakított speciális

épületbe kerüljön. Az építkezés 1913-ban kezdődött meg és a világháború miatt a tervezett határidő, 1916 májusa helyett 1918-ban fejeződött be. Klebelsberg Kuno előbb belügyminiszterként, majd 1922-től kultuszminiszterként mindvégig szívén viselte, hogy a levéltár épülete a külsőségekben is kulturális palota legyen. A miniszter jelentős összeget rendelt a belső berendezések beszerzéséhez és a beltéri díszítés elkészítéséhez.

Az épület történelmi falképciklusát Dudits Andor (1866–1944) festőművész készítette 1924–1929 között, munkájáért elnyerte az állami nagy aranyérmeket (1928). A díszítő falfestést és a történelmi Magyarország településeinek címereit megörökítő festett üvegablakokat Róth Miksa műhelye készítette el. A lépcsőházi mennyezetre a trianoni veszteség allegorikus jelenete került, ezt keretezték a vármegyék címerei. Az épület ezen része a második világháborúban olyan súlyosan megsérült, hogy helyreállítása nem volt lehetséges, ma már e díszítésből semmi nem látható. Fennmaradtak viszont Róth Miksa vármegyei rajzai, valamint egy fénykép a falra festett vármegyei címerekről.

Az Országos Levéltár 1923-tól fogadja a tudományos és magánérdeklődő kutatókat abban a levéltári palotában, amely az első, kifejezetten levéltári célokra emelt épület volt Magyarországon. A budai Várban ma ez az egyetlen épület, amely eredeti funkciójában működik. A különféle szakmai és közművelődési rendezvényeken a legszélesebb közönség is megtekintheti.

és Zala megye, a Kolonnal együtt feltűnő Visegrád megye feltételezhető területén pedig a 13. század végén Esztergom, Pest és Pilis megyék osztoztak. Az Ajtony legyőzése után, valamikor 1028 táján megszervezett nagy kiterjedésű Csanád megye felbomlása az immár jóval kisebb Csanád, valamint Keve, Krassó, Arad és Temes megyékre a 12. század utolsó harmada előtt befejeződött, maga a folyamat azonban valószínűleg jóval korábban kezdődött. A szintén az államalapítás idején kialakult Újvár megye egyes területeinek Heves, Abaúj és Sáros megyékre történő szétválása ellenben még a 13. század végére is csak részben történt meg: Sáros önálló megyévé vált, Heves és Abaúj azonban még évtizedekig ugyanazon ispán alá tartozott.

Sáros kiválása Újvárból a megyealakulás egy új, a 12–13. század fordulójára tájtól nyomon követhető változata volt. A rendelkezésünkre álló adatok arról vallanak, hogy az északi ország-rész déli sávjában a 11–12. század folyamán megszervezett megyék eredete-

tileg kiterjedtek a Kárpát-medence északi határáig. A zólyomi erdőség (a későbbi Árva, Turóc, Liptó és Zólyom megyék) területe nagyjából Hont, kisebbrészt Bars megyéhez tartozott, a Szepesi-medencére a gömöri ispán joghatósága terjedt ki, a tornai Feketeerdő – amely a későbbi Torna megyén kívül olyan vidékeket is magában foglalt, amelyek utóbb részint Gömör és Szepes, részint pedig Abaúj megyéhez kerültek – Borsod megye része volt. A későbbi Sáros megye területe, amint arról már szó esett, eredetileg Újvár megyéhez, Bereg a tatárjárás után felbomlott királyi megyéhez, Borsovához tartozott, míg a korai Szatmár megye határai körülölelhetők a későbbi ugoicsai és máramarosi területeket is.

A felsorolt erdős vidékek egy-egy királyi erdőuradalmat alkottak, melyeket forrásaink egyszerűen csak „birtoknak” mondanak. A nagy kiterjedésű „birtokokat” „gondnokok” igazgatták, s nyilván ők voltak az ilyen erdőuradalmak jellegzetes szolgálatnokai, az erdő-óvóknek előjárói is. A Kárpát-medence

északi peremvidékein ugyanakkor annak a várispánságnak a határait is megtaláljuk, amelynek megyéjéhez az erdőuradalom tartozott: így például a honti, illetve a barsi várispánsághoz tartozó határőrök lehettek a lipitói, illetve a turóci jobbágyfiúknak nevezett sajátos társadalmi csoport elődei. A javarészt lakatlan erdőuradalmak királyi vadászterületekként szolgáltak, amint azt egy forrásunk a beregivel kapcsolatosan meg is jegyzi. Hasonló erdőuradalmak egyébiránt az ország más tájain is kialakultak: közéjük tartozott például az 1009-ben említett Visegrád megye részeként a késő középkori Pilis megye előzménye vagy a Veszprém megyéhez tartozó bakonyi, illetve a Zemplén megyéhez tartozó pataki uradalom.

Az erdőuradalmak egy – minden jel szerint valamikor a 12. század második felében meginduló – szervezési folyamat eredményeként fokozatosan kiváltak annak a megyének a területéből, amelyhez addig tartoztak, s megindultak az önálló igazgatási egységé válás útján. Ennek jeleként a 13. század elején

mind gyakrabban címezik forrásaink ispánnak az addigi „gondnokot”, s az uradalmakra alkalmazott „birtok” kifejezést is lassanként kiszorította az ispánság elnevezés. Az egykori erdőuradalmak önálló ispánsággá – a magyar történetírás által alkalmazott szak kifejezés szerint erdőispánsággá – válásában nyilvánvalóan fontos szerephez jutott, hogy az uradalmak birtokszerkezete ez idő tájt átalakulóban volt. Még korábban mind a földek, mind az ott élő népek a király földesurasága alá tartoztak, a 12–13. század fordulóján meginduló egyházalapítások és birtokadományozások következtében az egykori erdőuradalmak területén is kialakult az a birtokszerkezet, amely a királyi vármegyékre is jellemző volt: a királyi birtokok mellett megjelentek az egyházi és a világi magánbirtokosok földjei.

Az erdőispánságok így módon a 13. század folyamán fokozatosan a királyi vármegyékhez hasonló képet kezdtek mutatni, azzal az el nem hanyagolható különbséggel, hogy az erdőispánságokban nem létesültek várispánságok, jöllehet a legtöbb erdőispánságban a 13. század közepére felépült egy vagy több ki-

rályi vár. Az erdőispánságok élén álló ispánok ugyanakkor jó ideig, hozzávetőleg a 13. század utolsó negyedéig az uralkodó – mai fogalmaink szerint – magánalkalmazottainak számítottak. Tisztségük alacsonyabb rangot biztosított számukra, mint amelyet a királyi vármegyék megyésispánjai élveztek, a királyi tanácsnak sem voltak a tagjai, s jellemző módon nem is az előkelő rokonságok képviselői közül kerültek ki. (Erdőispánokként tűnnek fel egyébként az Észak-Magyarország történetében utóbb fontos szerephez jutó Balassa család ősei.)

A MEGYE INTÉZMÉNYÉNEK ÁTALAKULÁSA AZ ÁRPÁD-KOR VÉGÉN

Akár királyi vármegyére, akár erdőispánságra tudunk visszavezetni egy-egy késő középkori megyét, a lényeg tekintve akkor már azonos szerkezetű igazgatási egységek voltak. Abban, hogy a különböző eredet ellenére is kialakulhatott ez a helyzet, a 13. században bekövetkezett változásoknak juttott a főszerep.

Az átalakulás folyamán a királyi vármegyék „királyi” jellege mindinkább háttérbe szorult. A változások két, egymást erősítő folyamat következményeként indultak meg. Ezek egyike a királyi birtokok addig soha nem látott mértékű eladományozása volt. A pazar bőkezűséggel osztogatott adományok egyik szembevető új vonása, hogy azok immár nem kímélték a királyi várszervezetet sem, jöllehet a korábbiakban – amennyire ez egyáltalán megítélhető – a várispánságok földjeit és népeit nem volt szokás eladományozni. Az adományok megbontották a várispánságok addigi szervezeti kereteit, s a 13–14. század fordulóján körüli évtizedekben a várispánságok mint intézmények az egész országban megszűntek létezni.

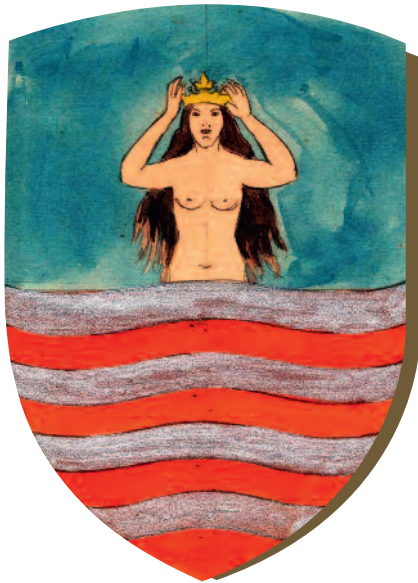
A megyei intézmény átalakulását előidéző másik folyamat alapvetően társadalomtörténeti jellegű volt, ennek eredményeként alakult ki a 11–12. századi birtokos közszabadok rétegéből a királyi szerviensek csoportja. A birtokos közszabadok életének kereteit a királyi vármegyé szabta meg: szerény birtokaik többnyire nem nyúltak túl egy-egy

megye határain, katonáskodni a megyésispán által vezetett megyei csapatban tartoztak, s attól kezdve, hogy az eredetileg az ispáni hatalomtól független megyei királyi bírák is a megyésispánok alárendeltjeivé váltak, peres ügyeikben is az ispán vagy az udvarispán ítélkezett. A királyi szerviensek jo-

ensek ügyeit – a központi bíróságokat tehermentesítve – a megyékben tárgyalták, anélkül azonban, hogy a nemesi kiváltságok csorbultak volna.

A szolgabírákat a jelek szerint a királyi hatalom rendelte a megyésispán mellé, legalábbis a 13–14. század fordulója tájáról származó adataink arra

1290. évi törvény el is rendelkezett, hogy a megyésispánok csak nemest állíthatnak helyettesükül. A tisztség várispánsági jellege ezzel megszűnt, s ez a változás elnevezésében is megmutatkozott: a korábbi „udvarispán”-t ezekben az évtizedekben váltotta fel az „alispán” kifejezés.

Sáros vármegye címere

Árva vármegye címere

Ung vármegye címere

gainak az 1222. évi *Aranybullában* történt becikkelyezése – egyebek mellett – olyan kiváltságokat is biztosított ennek a társadalmi csoportnak, amelyek a királyi vármegye hagyományos rendjének felbomlását sietteték: a királyi szerviensek kikerültek a megyésispánok bírói és katonai joghatósága alól, azaz voltaképpen elváltak a megyétől.

Mindezen változások tarthatatlanná tették a megye igazgatásának addigi formáit. A királyi szerviensek igazságszolgáltatási kiváltságai számos gyakorlati nehézséget eredményeztek, megoldatlanná téve az ügyekben való bíráskodás kérdését. A megoldást végül egy addig ismeretlen megyei intézmény kialakulása hozta meg. Az 1270-es évektől kezdődően ugyanis azt tapasztalhatjuk, hogy a megyei ügyekben, ideértve az igazságszolgáltatást is, a megyésispánból (vagy helyetteséből) és a „nemesek bíráiból” – későbbi kifejezéssel élve: a szolgabírákból – álló megyei hatóság jár el a király által ráruházott joghatóságot alkalmazva. Ez a megoldás azzal az előnnyel járt, hogy az 1267. évi törvényben a nemesi jogok birtokosaiként elismert királyi szervi-

vallanak, hogy akkortájt a szolgabírákat még nem választották, mint a későbbiekben, hanem az uralkodó nevezte ki őket. A megyék igazgatásának ez az új intézménye az 1270-es éveket követő fél évszázad során az ország minden megyéjében megjelent. A szolgabírák feltűnése félreérthetetlenül jelzi a megyei intézmény átalakulásának fő irányát. Személyükben ugyanis olyan tisztségviselők jutottak szerephez a megyei ügyek intézésében, akik semmiféle kapcsolatban nem álltak az az idő tájt összeomlófélben lévő királyi várispánságokkal.

A megyei intézmény 13. század végi átalakulásának lényege éppen a megye és a királyi várispánságok intézményeinek szétválása volt. Jellemző módon a szétválás ott is megtörtént, ahol a várispánságtól örökölt elem épült be az új típusú megyei szervezetbe. A korábbi gyakorlattal ellentétben – amikor is a megyésispán a helyi várjobbágyok közül választotta ki a várispánság tisztségviselőjének számító udvarispánját – a 13. század utolsó évtizedeiben az udvarispán mind gyakrabban az ispánnak szolgáló nemesek közül került ki, s az

Ugyanezek a változások az erdőispánságoknál is végbementek. Ezek egy része a várispánságokhoz hasonlóan felbomlott – ez történt például a pataki esetében az 1320-as években –, a többségük azonban megyévé alakult át. Ennek jeleként az egykori erdőispánságokban is találkozunk szolgabírákkal. Az országresznyi nagyságú zólyomi erdőispánságban némileg később következett be ugyanez a fejlemény: a 14. század közepén vált szét az immár önálló Zólyom, Árva, Liptó és Turóc megyékre.

Az átalakulás tehát a megyei intézmény egész struktúráját átformálta, ám a megyék területét érintő változásokkal rendszerint nem járt. Az új típusú megyei intézményt a „nemesi” jelzővel szokás jellemezni a magyar történetírásban. A megye „nemesi” volta azonban korántsem olyan szembevető, mint a királyi vármegyék „királyi” jellege volt a korábbiakban. A megye feladatai továbbra is a központi hatalom akaratának végrehajtására korlátozódtak, s ráadásul jó ideig a nem nemesi jogállású lakosok fórumául is szolgált. ♦